

Вишня Остап

Біографія

Остап Вишня

(13 листопада 1889 — 28 вересня 1956)

Письменник унікальної (не тільки для України) популярности, рекордних — мільйонових! — тиражів, твори якого знали навіть неписьменні, за що його деякі вибагливі критики виключали з літератури, а диктатори — із життя. Хоч спіткала його доля гумориста-мученика, але й після десятилітньої каторги на Печорі, немов той Мамай чи Байда, не перестав він "усміхатись" аж до смерти.

Ось кілька голосів:

"Коли ходить про сатиру, то замість Гайне, Свіфта, Рабле, що, відкидаючи якусь ідею, нищили її цілу, з голови до п'ят, — знаходимо... Остапа Вишню, дотепного, талановитого, але до дрібничок "літературного обивателя", як казав Щедрин, "непреклонного облічителя ісправніковской неосновательности і городніческого заблужденія", протестанта проти "маленьких вад механізму" (Дмитро Донцов, 20-ті роки).

"Традиція "губановців" не раз позначається на гуморі Остапа Вишні... Низькопробної культури гумор Остапа Вишні. О. Вишня — це криза нашого гумору... Гудити О. Вишню з його "прийомами" — це значить фактично писати рецензію на читача... Ми констатуємо факт величезної популярности і успіху серед читачівської маси Вишневих "усмішок". Цей факт примушує нас сказати, що тільки низький культурний рівень або справжня "культура примітивізму" (хай пробачить нам пан Донцов на плягіяті) може продукувати Вишневий гумор і жити ним. Недалеке майбутнє несе забуття Остапові Вишні" (Б. Вірний — Антоненко-Давидович, 20-ті роки).

"Усмішки" Остапа Вишні я полюбив. Полюбив їх за те, що вони запашні, за те, що вони ніжні, за те, що вони жорстокі, за те, що вони смішні і водночас глибоко трагічні..." (Микола Хвильовий. "Остап Вишня в світлі лівої балабайки". ПРОЛІТ-ФРОНТ, ч. 4, липень 1930, с. 309).

"В наслідку допомоги Україні з боку ЦК ВКП(б), і насамперед Сталіна, агенти імперіялістичних інтервенціоністів були розбиті, націоналісти були демасковані, і куркульські ідеологи та їхні прихильники були практично прогнані з поля української радянської літератури... Зник ореол тих колишніх "зірок, славу яких штучно роздмухували націоналісти: куркульський блазень Остап Вишня... і подібні". (Іван Кулик, у московському альманасу ЛІТЕРАТУРА НАРОДІВ СРСР. 1934, ч. 7-8).

"Як дасть Бог вижити каторгу — то нехай мені рука всохне, як візьму перо в руки. Тільки — Сибір, глушина! Сільця розставляю і рибу ловлю" (Остап Вишня у розмові з своїм другом Йосипом Гірняком влітку 1934 року в Чіб'ю, в концтаборі "Ухтпечлаг"). У своїх ще повністю не опублікованих спогадах про Остапа Вишню Йосип Гірняк, відомий актор "Березоля", оповідає також, як він 1934, будучи в'язнем Ухтпечлагу, читав раз

перед аудиторією в'язнів-шахтарів оповідання російського гумориста Зоценка. Крики із залі: "По-українському! Вишню давай!" Серед аудиторії каторжників був і Остап Вишня, що дістав 10 років "віддалених таборів".

"Починаючи з 1934р., у зв'язку з тим, що громадянське ім'я письменника було несправедливо опорочене, в його творчій діяльності настає майже десятирічна перерва". ... "Усвідомив свій патріотичний обов'язок радянського письменника-громадянина і Остап Вишня" (це все, що сказано про шалене цькування Вишні 1930 — 33 років та про його муки в арктичному концтаборі 1934 — 43 рр. у товстелезному томі ІСТОРІЯ УКРАЇНСЬКОЇ ЛІТЕРАТУРИ, т. 2, РАДЯНСЬКА ЛІТЕРАТУРА, Київ, Академія Наук УРСР, 1957).

"Все життя гумористом! Господи! Збожеволіти можна від суму!" (Остап Вишня. "Думи мої, думи мої..." ДНІПРО, Київ, ч 2, 1957; посмертна публікація уривків із передсмертного щоденника Вишні).

Отже, не вдався плян утечі від власного таланту-погибелі. Гірняк оповідає: 1935 року Вишню як видатного "злочинця", засудженого за "терор проти вождів партії", перекинули в ізолятор на Кожву (коло Воркути), а звідти 1937 року — саме в час масових розстрілів політв'язнів по концтаборах — відправили пішим етапом — 800 кілометрів! сніг! пурга! морози! — назад до Чіб'ю для додаткового "слідства", а фактично на розстріл. Та по дорозі Вишня, хронічно хворий на улькус і ревматизм, захворів на гостре запалення легенів і був покинутий в непритомному стані на якійсь таборівій цегельні, за дротом. Поки Вишня дужав смертельну хворобу — минула масова ежовська операція розстрілів в'язнів.

1943 року Вишня кінчає десятий рік тюрми й концтабору, тим часом як Україна — тероризована, зруйнована, але неупокорена — активним і пасивним спротивом зустрічала і проводжала брунатних і червоних окупантів, виростаючи з трагедії терору і війни на міжнародний фактор. Недомученого Вишню перекидають просто із арештантського барака на Печорі в письменницький кабінет у Києві. Він мусить своїми гуморесками спростовувати наклепи "націоналістів", нібито улюбленця цілої України — Вишню — закатувала Москва, і висміяти "буржуазних націоналістів" та насамперед УПА. Так 1945 — 46 появилася "Самостійна дірка" Остапа Вишні — голос гумориста з могили. Як на лихо, "буржуазні націоналісти" й повстанці привітали воскресіння Остапа Вишні, частину заслуги в якому цілком слушно приписали і собі, та подякували гумористові, що він першим у широкій радянській пресі поінформував світ, що УПА ще й досі живе і бореться.

Було якесь нерушиме порозуміння між Остапом Вишнею і мільйонами його читачів. Мов воду крізь сито, спускали вони все, що було в "усмішках" Вишні для цензури й диктатури, а собі брали зернятка сміху, який завше давав свіжий віддих у задушливій атмосфері загального рабства. Як у 20-их роках селяни не брали серйозно його слів про куркулів, так у 40-их роках повстанці не брали серйозно його слів про "націоналістичних запроданців", а сміялися, читаючи його "самостійну дірку", бо ж вона була символом "самостійности" УРСР під московським чоботом. Мав Вишня усі

підстави записати слова любови і вдячності отаким читачам у згаданому щоденнику: "Я дожив до того часу, коли ходжу вулицями в Києві... І я гадаю, що всіма своїми стражданнями, всіма моїми серцями, і працями, і думками маю право сказати всім моїм читачам: "Я люблю вас! ...Спасибі тобі, народе, що я єсть я! Хай буде благословенне твоє ім'я!.. я маю честь велику, чудесну, незрівнянну і неповторну, ч е с т ь належати до свого народу".

Літературна спадщина Вишні — це насамперед тисячі гуморесок у щоденній пресі на всі теми дня — своєрідний тип фейлетону, що йому він давав назву "усмішка" або ще "реп'яшок". Родились вони головню з праці Вишні у редакціях перших українських радянських газет "Вісті ВУЦВК" (куди його просто з підвалу тюрми ЧК виринув Василь Блакитний навесні 1921) і "Селянська правда". В "усмішках" Вишні віддзеркалювався своєрідний тодішній "ренесанс" селянства як соціального стану України, який, скинувши в революції російсько-поміщицьке ярмо, не дався поки що накинути собі нове російсько-колгоспне ярмо, а змусив Москву до НЕП-и і політики українізації. "Вишневі усмішки сільські", з одного боку, кпили з вікової селянської відсталости, темноти, анархічного егоїзму й асо-ціальної роздрібнености, а з другого — пускали гострі сатиричні стріли на розплоджуваний Москвою паразитарний бюрократизм нової панівної верхівки імперії. Селяни відчували у Вишні свої друга і речника. Вони розуміли цього гумориста, що сам родився і виріс у сільській родині, не тільки з того, що він пише, а ще більше по тому, як він пише.

За два-три роки праці гумориста Вишня став найбільш знаним після Шевченка і поруч із Леніним ім'ям. Задля того, щоб читати Вишню, не один селянин ліквідував свою неписьменність, русифіковані робітники й службовці вчилися читати українською мовою. До Вишні щодня приходили сотні листів з подяками, з проханнями допомогти проти різних кривд, різних бюрократів і органів влади. Мов до президента, пробивались до нього із найдальших закутків країни на авдієнцію. Він нікому не відмовляв і надокучав представникам влади і фейлетонами, і особистими клопотаннями. Голова ВУЦВК Григорій Петровський півжартома запитував гумориста: "Хто, власне, є всеукраїнським старостою — Петровський чи Остап Вишня?"

Під тиском вимог читачів значна частина газетних "усмішок" Вишні видавалась окремими збірками великими тиражами і по кілька разів. Мусимо обмежитись тут лише до статистики: на 1928 рік вийшло коло 25 збірок "Вишневих усмішок", а 1928 року було видано чотиритомове видання вибраних УСМІШОК. До початку розгрому і колективізації села (1930) тираж книжок Вишні доходив до двох мільйонів — нечуваної для тих часів цифри.

Московський погром селянства і України обірвав цей розгін Остапа Вишні. Він перестав писати в газетах, зник як фейлетоніст. Його лаяли і за те, що писав, і за те, що мовчав. Зрідка лише появлявся в журналах ("Червоний перець", творцем якого був, "Літературний Ярмарок", "Пролітфронт", "Культура і побут"), пишучи на більш нейтральні чи дещо дальші від політики теми: "Мисливські усмішки" (Вишня був пристрасний мисливець і аматор природи), "Театральні усмішки", "Закордонні

усмішки". Тепер він згадав, що починав свій шлях в УРСР як автор літературних пародій, що з'явилися були за підписом Павла Грунського у першому і восьмому числах журналу "Червоний шлях" 1923. Він доповнив ті початки новими пародіями й шаржами (ВИШНЕВІ УСМІШКИ ЛІТЕРАТУРНІ, ДВУ, 1927, 118 с.), які напевно остануться довше жити, ніж деякі твори, що їх він шаржував і пародіював.

Частина усмішок Вишні грали роль скорострілів у запеклій битві 20-их років проти агресивного російського імперіал-шовінізму. Пригадується, яку сенсацію вчинила на Україні і в Москві гумореска Вишні з приводу виступу наркома освіти РСФСР А. Луначарського проти українізації і за русифікацію шкіл на Кубані. У гуморесці, написаній на зразок легендарного листа запорожців до турецького султана, кубанські козаки після всіх вияснень пропонують російському наркомові зробити їм те, що й запорожці пропонували турецькому султанові. Вже Вишня давно сидів у найвіддаленішому концтаборі НКВД, а партійна преса все ще люто згадувала, як то цей "ворог народу" посмів посміятися над російським "султаном". Подібних антирусифікаторських гуморесок Вишня написав немало.

Але найбільше Вишня атакував такі слабості свої, своїх земляків, вважаючи, за Гоголем, що "кому вже немає духу посміятися з власних хиб своїх, краще тому вік не сміятися". Особливо нещадно викпивав Вишня слабість в українців інстинкту громадської і національної єдності, їх анархічний псевдоіндивідуалізм, їхню інертність, всі ті анахронічні риси в психології і думанні українця, що так дорого обійшлися і обходяться Україні на суворому іспиті доби динамічних перемін і модернізації. Цеп нібито по-сільському "примітивний" Вишня був справжнім борцем за європеїзацію і модернізацію українця, давши своєрідну гумористичну типологію хиб українського національного характеру.

Засоби Вишні були "прості". Насамперед свіжа, дотепна, багата мова, у якій Вишня (учень у цьому Кримського і Модеста Левицького!) був неперевершеним майстром. Уже через це одно його "усмішки" не можна назвати "губановськими" (московські купці Ситін і Губанов прославилися виданням лубочних "малоросійських анекдотів"). Це була мова насамперед народна, селянська, хоч Вишня показав добре володіння також мовою літературною і міськими жаргонами. Комізм Вишні не був комізмом ситуацій чи масок, а комізмом більш тонким — комізмом с л о в а, гри слів, жарту, афоризму, примовки, недововки, натяку, каламбуру. Він умів схоплювати анекдотичні контрасти, якими кишить країна будованого і "збудованого" соціалізму. Найбільше користався нехитрим прийомом "зниження" і допик режимові нещадним "зниженням" високих і галасливих загальників, обіцянок, гасел, програм, плянів, проектів — до голої дійсності, до діла, до суцього. В "усмішках" Вишні наче наново відновлювався гумор села, що за століття своєї гіркої соціальної і національної біографії нагромадило свій мудрий і добродушний скептицизм. Традиція ліпших творів Вишні лежить також у барокковій добі вертепу і бурлеску, коли так любили охоплювати "високе" і "низьке", анекдоту і дотеп. Майстер пародії, шаржу, травестії — Вишня залюбки маскувався під "простачка", який здебільша з усім погоджується, але від нього повівало тим казковим "дурником", перед

яким пасують мудреці і королі. Такого "простака" грає він і в автобіографії (МОЯ АВТОБІОГРАФІЯ. Харків, "Книгоспілка", 1927). Одночасно Вишня володів мистецтвом "блискавичного" короткого гострого діалогу та — зовсім щось протилежне! — найтоншого ліричного нюансу. Він був проникливий психолог, умів скупими засобами вловити химерну гру в людині таких комплексів, як страх, заздрість, задавакуватість, брехливість, наївність, цікавість, жорстокість, любов... Все то будувалось у прозовій мініатюрі, творило новий, чисто Вишневий тип фейлетону — своєрідного коментаря сміхом.

Вишня уважав себе спадкоємцем Котляревського, до якого ставився з найбільшим пієтизмом (з великим успіхом ішла в 20-их роках його травестія "Вія" за Гоголем-Кропивницьким). Дуже любив Гоголя і дав прекрасний переклад його "Ревізора"; перекладав також Марка Твена.

Поза створеним ним своєрідним жанром "усмішки" і фейлетону Вишня почав творити з успіхом власний тип гумористичного нарису, оповідання і навіть новели ("Мисливські усмішки", "Кримські усмішки"). У "мисливському оповіданні" він дав зразок новели, несподіваний гумористичний кінець якої "знімає" весь попередній витончено-ліричний сюжет. У "Ярмарку", що не поступається відповідним описам Гоголя, Вишня засобами мовно-звукової і кольорової палітри дає поєднання килима з симфонією: барвисто-співуче море українського ярмарку.

З кількох тисяч "усмішок" і фейлетонів Вишні останеться жити в літературі, може, яких два-три томи вибраного. Не легкі підсумки робив Вишня своєму життю і праці. "Мало я зробив для народу! Мало! Хотілося б більше, але що я можу зробити", — пише він у щоденнику. Він натякає на те зло, якого не знали ні Чехов, ні Твен і яке найбільше давило і різало його талант: "Зло найбільше космополітизму (Вишня під цим терміном розуміє ЦК КПРС, про погромницьку роль якого говорив Кулик) в тому, що вони молодим не давали ходу. Вони... позбивали на протязі кількох десятків років всі молоді паростки літературні! Ось у чім найбільше зло!"

Тут Вишня завуальовано пише про Розстріляне Відродження і серед зрубаних молодих паростків літературних він бачить і себе. Москва в 30-их роках знищила українську радянську літературу за "націоналізм", змішуючи в цьому терміні зовсім відмінні явища патріотизму і шовінізму. "Оті дурні, — пише Вишня в згаданому щоденнику, — що кричать "Націоналісти!", не розуміють, що я зумів об'єднати любов до мого народу з любов'ю до всіх народів світу!" І далі: "Ой, як буде комусь соромно за мої страждання! Ой, як буде!"

Точно в 15-ту річницю оголошення в пресі про розстріл 28 українських письменників московським виїзним судом у Києві — 18 грудня 1949 року Вишня обережно й завуальовано нотує в щоденнику: "Чому я мушу боліти, страждати за того, хто прийшов у літературу?.. серцем, душею, болем моїм? Чому? Чому такий біль у мене, не тільки за "провалля" в літературі... Який жах, що я знаю особисто людей, що створили перли нашої літератури. Я їх бачив, з ними говорив, за одним столом сидів, їв, пив, сміявся, жартував... А потім читав".

Загадка поразок і перемог Остапа Вишні (Павла Губенка) — це проблема спонтанного гумориста в пеклі, в умовах рабського суспільства і "тюрми народів". Адже за його "усмішки" йому дали кару за статтею карного кодексу 54 — 8: про терор. І його, з цівкою револьвера при скроні, змушували робити "усмішки" над трупами мільйонів синів його народу, що впали жертвою московського терору. Як далеко ця жахлива вимога "умилительной сатиры" лишає позаду царицю Катерину II, що насаджувала специфічно російський жанр гумору — "улыбательную сатиру"!

Що за життя!? Здобути позицію інтелектуаліста, родившись одним із 17 дітей у бідній селянській родині в забутому Богом полтавському містечку Груні і до 32 років життя не маючи змоги здати екстерном на гімназіальну матуру. Бути все життя безпартійним — у вік партійної всемогучості й тиранії, гумористом — у вік жахів, кепкуном — у часи сліпого фанатизму, гуманістом — у вік масових організованих злочинів і людоїдства. Щоб, зрештою, стати "блазнем" з авторитетом, популярністю і моральною відповідальністю президента, а з правами в'язня концтабору.

Гумор, сміх можна вважати за синонім свободи — принаймні внутрішньої свободи людини. Очевидно, Вишня володів секретом внутрішньої свободи за всіх ситуацій, свободи від "нечистої сили" і своєї, і чужої. Тому в його душі міг завше жити сміх — не "шибеничний гумор" і не жовчна злість — це йому було чуже, а соняшний гострий добрий гумор. З цього погляду характерний його дебют як гумориста. В 1919 році він як патріот УНР (але жадної із її партій!) завідував Медико-санітарною управою міністерства шляхів УНР. Вся республіка, затиснена з усіх чотирьох сторін світу ворогами, тулилась в Кам'янці і кількох прилежних районах. Фельдшер Павло Губенко, ризикуючи життям, особисто працював у поїздах, завалених тифозними хворими. Помагав їм ліками і смішними анекдотами, які сам складав і знаменито розповідав. В той час з'явився у газеті "Народня воля" його перший фейлетон за підписом Павло Грунський. Був він про українські міністерства: шляхів — без шляхів, фінансів — без фінансів, військо — без війська... Зате не бракувало міністрам часу для сварок. Інший фейлетон викпивав договори з чужими державами — уряд УНР за те, що не бачив за гарними словами чужих дипломатів зневаги самостійності України, а чужі держави за те, що за кам'янецькою УНР не бачать 40-мільйонної непідлеглої нації. За один такий фейлетон редактор газети був оштрафований. Фейлетони Грунського зразу стали популярними в Кам'янці, вони ж бо витісняли сміхом відчай.

З Вишні був бездоганно вірний друг і товариш. Його знайомі оповідають, що він так само, як тифозних вояків у поїздах УНР, рятував своїх товаришів матеріально і гумором в підвалах ЧК, де він сидів десь із кінця 1919 по весну 1921; і в тюрмі НКВД у Харкові, де він сидів з 26 грудня 1933 по весну 1934, і в концтаборі на Печорі 1934 — 43 рр. Коли 1931 був арештований Максим Рильський, з яким Вишня дружив так само міцно, як з Хвильовим, Кулішем і Досвітнім, то Вишня, не боячись накликати на себе гнів НКВД, кинувся з Харкова до Києва на допомогу безрадній родині поета, а після щасливого звільнення Рильського з тюрми — забрав його до себе в Харків на кілька тижнів у гості. На такі вчинки мало хто зважувався в той час загального страху, бо

Москва нікому на Україні не прощала лицарської прикмети. Самогубство Хвильового Вишня пережив як жахливу катастрофу — три дні і ночі бився Вишня у своїй кімнаті, з вікон якої перехожі на вулиці чули крики і голосіння. Думали — він збожеволів.

Ці риси лицарської самовідданої вдачі дещо промовляють і за природу гумору Вишні. Нема що — Вишня умів бути нещадним і вмів убити сміхом. "Ворога треба бити", — писав він і цитував Гоголя: "Насмішки боїться навіть той, хто вже нічого не боїться на світі". Але головним джерелом його гумору була любов до життя, насамперед — свідомою любов до людини. Ніби виправдовуючись, що так багато кепкував за своє життя із своїх українських людей, Вишня пише в згаданому щоденнику: право сміятися "із своєї, рідної людини" дає любов. "Треба любити людину. Більш ніж самого себе". І лукаво додає: "Любити, між іншим, це дуже тяжка робота". Що ж його штовхало на цю "важку роботу" люблячого гумориста? Ось його відповідь:

"Просто не любив я печальних лиць, бо любив сміятися. Не переносив я людського горя. Давило воно мене, плакати хотілося... Я народний слуга! Лакей? Ні, не пресмикався! Вождь? Та Боже борони!.. Пошли мені, доле, сили, уміння, талану, чого хочеш, тільки щоб я хоч що-небудь зробив таке, щоб народ мій у своїм титанічнім труді, у своїх печалях, горестях, роздумах, ваганнях, щоб народ усміхнувся!.. щоб хоч одна зморшка його трудового, задумливого лица, щоб хоч одна зморшка ота розгладилася!"

Уся правда за найсуворішими критиками поразок Остапа Вишні, але вона не пояснить страстей "блазня" і перемоги "усмішника" Розстріляного Відродження.

Юрій ЛАВРІНЕНКО

Українське слово. — Т. 1. — К., 1994.